

Модуль V. Вживання великої літери. Правила правопису прізвищ та географічних назв. Речення, ускладнені вставними і вставленими конструкціями

Практикум з української мови. Частина 1

Наталія КАШУБА,

кандидат філологічних наук, викладач Університетського коледжу
Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ;

Світлана ДЕМ'ЯНЕНКО,

викладач-методист Університетського коледжу
Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

ВЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ

Усі букви українського алфавіту можуть бути малими і великими, за винятком букв **и та ь**, які використовуються лише як малі.

Правопис великої літери

1. З великої літери пишуться:	
імена, по батькові, прізвища, псевдоніми та прізвиська, конспіративні клички людей, назви божеств і міфологічних істот	Іван Якович Франко, Панас Мирний, Ярослав Мудрий, Дочка Прометея, Шекспір, Боккаччо, Бог (але бог Перун і та ін.), Святий Дух, Зевс, Аллах, Будда
клички свійських тварин, назви дійових осіб у художніх творах	Гнідий, Берізка, Дід Мороз (казковий персонаж), Мавка, Осел і Соловей
назви найвищих державних і міжнародних установ	Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Рада Безпеки ООН
назви груп або блоків держав (об'єднань, союзів) і найвищих міжнародних організацій	Скандинавські країни, Східна Європа, країни Близького Сходу, Співдружність Незалежних Держав, Організація Об'єднаних Націй
сучасні та стародавні назви держав і автономних адміністративно-територіальних одиниць, округів, країв, областей, районів, а також офіційні назви частин держав	Китайська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, Стародавня Греція, Римська імперія, Давня Русь; провінція Сичуань (Китай), Івано-Франківська область, Прилуцький район, Харківська область, Шевченківський район, Правобережна Україна, Північна Італія, Західна Білорусія, Придніпров'я

© Кашуба Н., Дем'яненко С., 2017

неофіційні назви одиниць територіального поділу (із суфіксами -щина та префіксами за-, над-, по-, при-, під- або виражені за допомогою метафори)	Київщина, Буковина, Слобожанщина, Сумщина, Забужжя, Наддністрянщина, Золотоверхий (Київ)
географічні, топонімічні, гідронімічні назви (крім назв родових понять)	Володимир-Волинський, Чорне море, Дністер, Сіверський Донець
назви вулиць, проспектів, майданів, залізничних та морських шляхів (крім родових позначень)	проспект Переясила, майдан Незалежності, Сімферопольська автострада
астрономічні назви (крім родових позначень)	Чумацький Шлях, сузір'я Малої Ведмедиці, Галактика, Земля, Сатурн
скорочені назви однічних установ, організацій	Укрінформ, Держкомнафтогазпром, Укрпрофрада, але: сільгоспінститут
назви сортів рослин, фруктів, овочів, квіток у спеціальній літературі	малина Мальбаро, яблуна Китайка золота рання, картопля Чарівниця, тюльпан Чорний принц
умовні власні назви, виражені словосполученням у текстах офіційних повідомлень, договорів та інших документів (особливо в актах міжнародного значення), в офіційних повідомленнях, авторських договорах	Високі Договірні Сторони, Надзвичайний і Повноважний Посол, Автор, Видавництво
назви найвищих державних і міжнародних посад, а також в офіційних документах (для підкреслення урочистості) назви посад міністрів, послів, президентів академій тощо	Генеральний секретар ООН, Президент України, Генеральний прокурор України; Прем'єр-міністр Польщі, Міністр охорони здоров'я України, Посол Республіки Угорщина, Президент НАН України, Міністр енергетики України
прикметники, утворені від власних особових імен за допомогою суфіксів -ів-, -ів-, -ов-, -ев-, -ин-, -їн- (у значенні належності чогось цій особі) та -івськ-, -евськ-, -инськ-, -їнськ- (у значенні «імені, пам'яті когось»)	Лесіні мрії Грінченків словник, Франкова проза, Гегелева «Логіка», Ван-Дешева мадонна, Зевсів гнів; Нобелівська премія, Симоненківські читання (але франківська римма, бальзаківський рукопис)
2. З великої літери пишуть тільки перше слово у словосполученні (окрім власних назв, що входять до його складу):	
у назвах державних, партійних, громадських установ, організацій, міністерств України та інших держав, а також найважливіших документів	Національна гвардія і Збройні сили України, Демократична партія України, Акт проголошення незалежності України, Версальський мир, Декларація прав людини
у постійних назвах установ центрального та місцевого призначення, заводів, виробничих об'єднань, підприємств, парків, наукових і навчальних закладів, театрів тощо	Сумський міський відділ народної освіти, Яблунівська сільрада, Київський університет імені Бориса Грінченка, Книжкова палата, Голосіївський парк імені М. Т. Рильського, Державний музей українського образотворчого мистецтва
у назвах пам'яток архітектури, храмів, історичних епох, подій, знаменних дат, конференцій, конгресів, а також релігійних свят і постів	Хотинський замок, Софійський собор, Золоті ворота, епоха Відродження, Друга світова війна, Семилітня війна, Міжнародний астрономічний з'їзд, Міжнародний день солідарності журналістів, Великий піст, Великдень

МЕТОДИЧНИЙ АРСЕНАЛ УЧИТЕЛЯ

у назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки перше слово (крім родових) пишеться з великої літери	орден Вітчизняної війни, орден Дружби народів, орден Незалежності, орден Почесного легіону, орден Пошани
3. З великої літери у лапках пишуться назви:	
художніх творів, наукових праць, історичних документів, газет, журналів, орденів, відзнак	роман «Тигролови», картина «Крик», журнал «Дивослов»
заводів, компаній, готелів, кінотеатрів, вокзалів, навчальних закладів, клубів, станцій, портів, пристаней тощо	орден «Дружби народів», «Мати-героїня»; медаль «За відвагу», «За бойові заслуги»
виробів, що стали фірмовими або сортовими, назви марок вин тощо	Харківський завод «Світло шахтаря», компанія «Дженерал моторс», готель «Україна», дитсадок «Пролісок», клуб «Шахтар», стадіон «Динамо», станція метро «Майдан Незалежності»
індивідуальні назви літаків, кораблів, космічних кораблів та станцій	цукерки «Вечір», печivo «Марія», сік «Садочок», портвейн «Айгешам», шампанське «Абрау-Дюрсо»
назви транспортних засобів, тракторів та інших машин, а також побутової техніки та ін.	корабель «Сагайдачний», літак «Руслан», ракета «Вихор», поїзд «Верховина», корабель «Аполлон-12», станція «Венера-7», геофізична ракета «Вертикаль-4»
Але назви марок іноземних автомобілів пишуться з малої літери і в лапках	автобус «Інтурист», автомобіль «Нива» (але «газик»), трактор «Білорусь», комбайн «Нива», холодильник «Індузід», пральна машина «Сатурн» «тойота», «віліс», «джип», «форд», «вольво» (але «варшава»)
4. Великими літерами пишуться:	
абревіатури, які означають назви установ та організацій, якщо словосполучення у повному вигляді пишеться з великої літери.	КМДА (Київська міська державна адміністрація), ІМФЕ ім. Рильського НАН України (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені Максима Рильського Національної Академії наук України)
Проте у складних абревіатурах, утворених із назв літер іншомовного алфавіту, з великої літери пишеться тільки перша частина	Бі-бі-сі (Британська радіомовна корпорація), Сі-ай-сі (Американська розвідка)
серійні назви літаків, що позначаються буквеними абревіатурами з числовим показником	АН-24, АНТ-25, ІЛ-18, ЯК-15, ТУ-144 (у спеціальній літературі тільки перша літера – велика)

Увага!

- У лапки не беруться назви культових книг: Біблія, Євангеліє, Коран.
- В офіційних документах і листах слова *Ви* і *Ваш* вживаються з великої літери.
- З великої літери пишеться слова – родові назви, що перейшли до складу географічних назв: бульвар Академіка Вернадського, Протасів Яр (вулиця), Вітряні Гори (масив), Великі Луки, Жовті Води, Біла Церква, Кривий Ріг (міста), Пуща-Водиця, Зелений Гай, Красний Лиман, Лисі Гори (населені пункти), Біловезька Пуща (заповідник), Чеський Ліс (хребет).

до складу географічних назв: бульвар Академіка Вернадського, Протасів Яр (вулиця), Вітряні Гори (масив), Великі Луки, Жовті Води, Біла Церква, Кривий Ріг (міста), Пуща-Водиця, Зелений Гай, Красний Лиман, Лисі Гори (населені пункти), Біловезька Пуща (заповідник), Чеський Ліс (хребет).

МЕТОДИЧНИЙ АРСЕНАЛ УЧИТЕЛЯ

• Власні імена, що стали загальними, пишуться з малої літери: донжуан, меценат, ментор, ловелас, кайн, робінзон, юда, браунінг (пістолет), галіфе (штани), дизель (двигун), макінтош (одяг), максим (кулемет).

• Назви посад, звань, учених ступенів тощо пишуться з малої літери: президент компанії, доктор наук, лауреат, народний артист, заслужений діяч мистецтв, генерал-майор. З малої літери пишеться також назви титулів, рангів, чинів: князь, граф, герцог, принц, король.

• Назви історичних подій, які стали загальними, пишуться з малої літери: античний світ, громадянська війна, світова війна (слова Перша і Друга пишуться з великої літери), трипільська культура, християнська доба.

• З малої літери пишуться присвійні прикметники, якщо вони входять до складу стійких фразеологічних сполучень або наукових термінів: авгієві стайні, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч.

• Назви порід тварин пишуться з малої літери: болонка, сенбернар, бульдог (собаки); білий амур, короп, лящ (риби); сибірський, ангорський, свійський (коти); ваговоз, рисак, донська, гуцульська, верхова порода (коні).

• Загальновідомі сорти вин і їх назви не сприймаються як індивідуальні і пишуться з малої літери: бордо, мускат, портвейн, рислінг, шампанське.

• У текстах, не перевантажених назвами сортів рослин, овочів, фруктів, ці назви беруться в лапки і пишуться з малої літери: яблука «шафран-китайка», обліпиха «чуйська» або без лапок: яблуні – білий налив, пепенка; сливи – ренклод, розмарин, угорка; вишні – шпанка, лутовка.

• Скорочення від загальних назв, які вимовляються як звичайні слова (без вставних звуків), пишуться малими літерами: *рэгс* (до *рэгсу*), *неп* (під час *непу*). Такі слова звичайно відмінюються.

• Офіційні серійні назви літаків іноземних фірм пишуться в лапках з великої літери («Боїнг-747», «Хейнкель-111», «Юнкерс-88»), а в розмовно-побутовому мовленні – з малої (без цифрових позначок): «боїнг», «хейнкель»; «леопард», «тигр» (танки).

ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ ПРІЗВИЩ ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Щоб не помилитися в написанні власних географічних назв, прізвищ, та імен іноземного походження, треба пам'ятати такі основні правила:

Правило	Приклади
Назви титулів, звань, посад і т. ін. у складних географічних назвах пишуться з великої літери	острови Королеви Шарлотти, острів Земля Принца Карла, мис Капітана Джеральда, набережна Лейтенанта Шмідта, острів Святої Олени, затока Святого Лаврентія
З великої літери пишуться іншомовні родові позначення, що входять до складу географічних назв, але не вживаються в українській мові як загальні назви	Йошкар-Ола (ала – місто), Ріо-Колорадо (ріо – ріка), Сьерра-Невада (сьерра – пасмо гір), Порт-Алегре (порто – порт), Хура-Нур (нур – озеро), Югорський Шар (шар – протока), Іссик-Куль (куль – озеро), Муян-Кум (кум – пісок)

МЕТОДИЧНИЙ АРСЕНАЛ УЧИТЕЛЯ

Але ті позначення, що увійшли до складу як загальні назви, пишуться з малої літери	Кайзер-плац, Лібкнехт-штрассе, Уолл-стрит (штрассе, стрит – вулиця), Трафальгар-сквер (сквер – площа)
Артиклі, прийменники, частки, що вживаються на початку іншомовної географічної назви, пишуться з великої літери і приєднуються дефісом	Ла-Манш, Ле-Крезо, Сан-Франциско, Санта-Крус
Служbowi слова в середині складних слів – географічних назв – пишуться з малої літери	Rio-de-Жанейро, Пінар-дель-Ріо, Шуазі-ле-Руа
У корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських і тайландських прізвищах та іменах усі складові частини пишуться з великої літери	Kim Ір Сен, Лім Хон Ін; Фам Ван Донг, Хо Ші Мін; У Ну Мунг, У Чин Су
Ірландська частка O' , шотландська Мак- , італійські і французькі Сан-, Сен-, Сент- пишуться з великої літери	О'Коннор, Мак-Грегор, Сен-Сапе, Сент-Бев
Артиклі, прийменники, частки в західноєвропейських власних назвах осіб пишуться з малої літери.	Людвіг ван Бетховен, Леопарда да Вінчі, Антуан де Сент-Екзюпері
Але якщо вони злилися з прізвищем в одне слово, то пишуться через дефіс або разом з великої літери	Ван-Дейк, Дюбуа, Лаплас
У власних іменах східних народів (турецького, арабського, персидського походження) частинки слів і служbowi слова -аш , -ага , -аль , -ас , -бей , -бек , -заде , -зуль , -огли , -паша , -уль , -хан , -шах , -ель пишуться через дефіс і з малої літери	Турсун-заде, Кер-гли, Ізмайл-паша, Карім-ага, Ібн-аль-Фарій, Ізмайл-бек, Омар-аш-Шариф, Мамед-огли, Надир-шах
Зі словами анти- , пан- , квазі- , псевдо- , які пишуться з малої літери і через дефіс, власні назви пишуться з великої	пан-Дарвін, анти-Дюринг, квазі-Франко, псевдо-Рафаель

Правопис прізвищ українського походження, російського та інших слов'янських мов

Українські прізвища передаються на письмі відповідно до вимови за загальними нормами українського правопису: Березівський, Біловерхий, Заєць, Кривоніс, Миколаєнко, Олексієнко, Швець. Написання російських та інших слов'янських назв відповідає цим же правилам і передається близько до вимови: Водол'янов, Ареф'єв, Соловйов, Головльов, Вятка, Вязьма, В'яземський, Севастьянов, Серьогін тощо. Білоруські прізвища передаються за традицією: Журавський, Короткевич, але: Бядуля, Янка Купала, Цьотка й под. Водночас існують певні особливості.

Польські **ie**, болгарський і сербський **e**, чеські **e**, **ě** після приголосних передаються літерою **e**: Белич, Броневський, Залеський, Міцкевич, Недич, Сенкевич, Сераковський, Чапек.

Польське сполучення літер **io** передається сполученням літер **йо** після **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** (Голембіовський, Міодович, Пйотровський) та через **ъо** після м'яких приголосних (Генсьорський, Козьолецький).

И (I) передається переважно через **и** в прізвищах, належних до південнослов'янських мов, у яких немає розрізнення **и** – **і** (болгарська, сербська та ін.): Величков, Живков, Христов; Белич, Караджич, Милетич, Радич, Ягич.

У польських, чеських і словацьких прізвищах **i** передається через **і** на початку слова та після приголосного (Івашкевич, Зволінський, Лінда, Міцкевич; Індра, Єдлічка, Мічатек), та через **и** після шиплячих і в суфіксах **-ик**, **-ицьк**, **-ич** (-евич, -ович)

(Бжозович, Козицький, Конопницька, Коперник, Сенкевич, Шимчак). Слов'янські прізвища, незалежно від походження, пишуться з **ъ** у суфіксах **-ськ**, **-цьк**, **-зък**. Наприклад: Вишневецький, Новицький, Липовицький, Корецький, Савицький, Купецький, Залюбовський, Зелінський, Петровський, Тройський, Міщерський, Матусовський.

При написанні російських назв і похідних від них слів українською мовою слід ураховувати такі правила:

Літера в рос. мові	Випадки	Приклади
ы	и завжди	Черних, Іртиш, Колима, Мартинов, Рибаков
ѣ	йо на початку слова, у середині після голосних, а також після б , п , в , м , ф , коли є позначає звукосполучення йо	Йолкін, Бугайов, Воробйова, Муравйов, Соловйов
	ъо в середині слова після приголосних, коли є позначає сполучення м'якого приголосного з о	Алфьоров, Вер'ювкін, Корольов
	о під наголосом після ч , щ	Грачов, Лихачов, Пугачов, Щипачов
е	е стоять після літер, які позначають приголосні	Лермонтов, Озеров, Петров, Зеленогорськ, Воронеж
	е на початку слова	Євтушенко, Єланський, Єршов
	у середині слова, коли перед нею стоять літери, що позначає голосний	Бердяєв, Вересаєв, Гуляєв, Достоєвський
	після літер, що позначають приголосні, коли відчувається роздільна вимова	Аркад'єв, Афанас'єв, Аляб'єв, Григор'єв, Зинов'єв
	у суфіксах -ев , -евъ перед приголосним (крім шиплячого, р , ц)	Матв'єв, Коренев, Алексєев, Гордеев, але: Андреев, Бестужев, Писарев, Румянцев
	у коренях слів, якщо в спорідненому українському слові в усіх формах виступає і	Белов, Белінський (пор.: білій, білого), Репін (ріпа, ріпою), але: Лебедев (пор.: лебідь, лебедя), Каменев (камінь, камена)

I	I	на початку слова в середині після літер, що позначають приголосні (крім шиплячих та ц)	Ісаєв, Ігнатов Багіров, Гагарін, Мічурін, Пушкін
I	I	після шиплячих і ц перед приголосним у суфіксах -ик, -иц, -ич, -ищ та в префіксі при- у словах, семантично та етимологічно спільніх для української і російської мов	Рощин, Гаршин, Жілін, Чичиков, Дорожин, Циганков Пришивін, Новиков, Григорович, Радищев, Ягич Виноградово, Владивосток, Глинка, але: Нікітін, Ніколаєв, Філіппов тощо – основа імен, відмінних від українських
I	I	після букв, що позначають голосні після приголосних при роздільній вимові	Воїнов, Троїцьке Захар'їн, Мар'їно, Ільїна
Ы	И	завжди	Черних, Іртиш, Крутых, Колима, Мартинов, Рибаков

Відмінювання власних назв

Не слід забувати, що географічні назви з іменниками закінченнями (як українські чи інші слов'янські, а також деякі іншомовні) відмінюються як звичайні іменники I, II, III відміни. Наприклад:

- I відміна:** Одеса – Одеси, Одесою, в Одесі;
Полтава – Полтави, Полтавою, в Полтаві;
Прага – Праги, Прагою, у Празі.
- II відміна:** Київ – Києва, Києвом, у Києві;
Львів – Львова, Львовом, у Львові.
- III відміна:** Керч – Керчі, Керчю, у Керчі.

Географічні назви, що складаються з прикметника та іменника чи навпаки, іменника та прикметника, відмінюються в обох частинах. Наприклад: Кривий Ріг – Кривого Рогу, у Кривому Розі; Кам'янець-Подільський – Кам'яниця-Подільського, у Кам'яцеві-Подільському.

Географічні назви, що складаються з двох іменників або іменника і присвійного прикметника, відмінюються лише в другій частині. Наприклад: Івано-Франківська, в Івано-Франківську. **Але:** Конча-Заспа – Кончі-Заспи, у Кончі-Заспі; Пуща-Водиця – Пущі-Водиці, у Пущі-Водиці.

Увага! При відмінюванні географічних назв реалізується принцип класифікаційно-родової належності. Так, назви населених пунктів відмінюються (до міста Києва, у місті Одесі тощо), а назви залізничних станцій, портів тощо, що дублюють назви населених пунктів, – ні: до станції Біла Церква, біля станції Житомир, від порту Миколаїв тощо.

При відмінюванні прізвищ слід враховувати принцип статової ідентифікації.

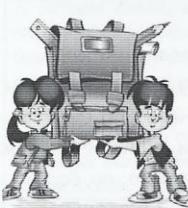
Чоловічі прізвища, якщо вони вписуються в граматичну систему української мови, відмінюються завжди: Терлак Микола – Терлака Миколи; Шевченко Тарас – Шевченка Тараса; Навка Ілля – Навці Іллі (але: Олег Чапні – Олегу Чапні; Олексій Толстих – Олексія Толстих тощо). При цьому у подвійних прізвищах відмінюються обидві частини на знак рівності окремих родів:твори I. С. Нечуя-Левицького тощо, але: виконавчий комітет міста Івано-Франківська, бо у цьому випадку поєднуються за допомогою інтерфікса **-o-** в одній складній назві ім'я і прізвище.

Що стосується жіночих прізвищ, то вони відмінюються тоді, коли структура слова формально «підходить» під жіночий рід (принцип «гармонії»): Сорока Тетяна – Сороці Тетяни, Мурза Людмила – Мурзи Людмили (але: Красько Ніна – Красько Ніни; Сидаш Олена – Сидаш Олени).

Жіночі прізвища на **-o**, **-й** та приголосний в українській мові перебувають поза відмінами. Наприклад: Пансо Тетяна, Бурдо Анастасія, Тягнирядно Надія, Гордій Галина, Тугай Марина, Соловей Інна, Брус Жанна, Голуб Юлія, Шевчук Світлана, Швець Софія, Микитась Павлина.

Не відмінюються жіночі українські прізвища, що закінчуються на **-ко**, **-ло**. Наприклад: Покотило Оксана, Нечитайлло Діана, Бондаренко Неля, Боженко Валентина, Усенко Ліза, Біленко Леся, Василенко Тамара.

Завжди незмінними є жіночі прізвища, утворені від назв народів. Наприклад: Русин, Турчин, Сербин, Угрин тощо.

Це цікаво!

Дослідники українських прізвищ з'ясували, що найчисленнішою групою серед найменувань є ті, що утворилися від власних імен. Найпоширеніші прізвища, які походять від імені **Іван** (блізько 130 форм). Наприклад: Іваненко, Іванишин, Іванів, Іванців, Іваниця, Іванченко... Більше як півсотні прізвищ походять від таких імен, як Григорій, Михайло, Семен, Степан, Федір, Яків.

Імена по батькові

В українській мові при творенні чоловічих імен по батькові вживаються суфікси **-ович**, **-йович**. Наприклад: Русланович, Сергійович, Іванович, Ігорович, Юрійович, Максимович, Євгенович, Богданович, Андрійович, Маркіянович, Васильович.

При творенні жіночих імен по батькові вживається суфікс **-ївна**, після голосних **-ївн(a)**. Наприклад: Іванівна, Юліанівна, Лук'янівна, Ярославівна, Артемівна, Владиславівна, Василівна, Миколаївна, Сергіївна.

Деякі з імен по батькові випадають з цих загальних правил, їх слід пам'ятати: Григорій – Григорович, Григорівна; Сава – Савич (-ович), Савівна; Ілля – Ілліч, Іллівна; Яків – Якович (-левич), Яківна (-лівна); Лука – Лукич, Луківна.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

РЕЧЕННЯ, УСКЛАДНЕННІ ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕННИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Речення можуть ускладнюватися різними словами, словосполученнями й реченнями, які, не входячи до складу речення як його члени, надають висловлюванню різних додаткових відтінків, зокрема виражаюти ставлення мовця до повідомлення, вказують на його джерело або ж подають різні додаткові зауваження, уточнення, роз'яснюючи речення в цілому або окреме слово в ньому. Наприклад: *Ті слова, сказати по правді, зовсім не зaimпонували, і під шумними фразами ми відчули цілковиту пустоту серця та брак усяких переконань* (І. Франко); *П'есу «Дума про Британку», як про це свідчать факти з біографії письменника, Ю. Яновський написав на значному фактичному матеріалі і відштовхувався від реальних подій* (3 журналу).

Такі речення за своєю структурою і семантикою досить різноманітні. За зазвичай, вони поділяються на дві групи: 1) вставні слова й речення; 2) вставлені конструкції.

Компоненти, що ускладнюють речення цього типу, мають певні загальні властивості:

- їх значення має додатковий характер щодо частини висловлювання;
- їм притаманні відокремленість будови й особлива інтонація, що на письмі передається розділовими знаками (комами, тире, дужками, а іноді й їх поєднанням).

Речення, ускладнені вставними конструкціями

Вставні слова – це слова, що формально не пов'язані з членами речення, не є членами речення і виражають ставлення мовця до висловлюваного або вказують на джерело повідомлення, спосіб словесного оформлення думки, відношення між окремими думками в мовленні тощо. Наприклад: *Як ми вже знаємо, по дорозі з Харкова Гребінка зупинився в Кременчуці* (П. Жур). В усному мовленні вставні слова і речення виділяються паузами, дещо пониженою інтонацією і додатковим логічним наголосом.

За своєю семантикою вставні конструкції тісно пов'язані із загальним змістом усього речення, в яке вони вставляються, надають певного відтінку основному змісту висловлюваної думки, проте до складу речення не входять. Вилучення їх зі складу речення видозмінює його зміст, хоч у принципі не порушує синтаксичної будови. Наприклад, речення *A на серці – вір не вір – ні тривоги, ні турботи* (Є. Летюк) без вставної конструкції *вір не вір* набуває відчутно іншого забарвлення.

За синтаксичною роллю і функціями до вставних слів тісно прилягають **вставні речення**. Вставні речення віddіляються паузами (а на письмі комами, дужками, тире), вимовляються порівняно нижчим тоном і швидшим темпом, ніж основне речення.

За будовою вони бувають як двоскладні (ви пам'ятаєте, як повідомляє радіо України та ін.), так і односкладні (як говорять, треба сказати та ін.).

Вставні речення можуть приєднуватися до основного без сполучника або за допомогою сполучників. Наприклад: *Найвища, по-моєму, краса – це краса вірності* (О. Гончар); *I золотої, i дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодої* (Т. Шевченко).

Вставні слова (словосполучення, речення) вживаються в різних стилях мови. У науковому та публіцистичному здебільшого вживаються ті з них, що вказують на порядок висловлення думки, джерело інформації, достовірність висловленого тощо. Наприклад: *Художній твір Любові Пономаренко «Гер переможений»* розповідає про подію, отже, належить до епічного жанру (3 підручника).

За значенням вставні конструкції поділяються на кілька розрядів:

Розряди вставних конструкцій	Приклади
1. Вставні слова з модальним значенням, які виражають оцінку мовцем міри реальності повідомленого (впевненість чи невпевненість, передбачення, можливість чи неможливість тощо: звичайно, безсумнівно, ймовірно, можливо, напевне, здається, очевидно, безумовно, мабуть, може, либо та ін.)	Старенька груша дихає на пальці, їй, певно , сняться повні жмені груш (Л. Костенко)
2. Вставні слова з емоційним значенням, що виражають почуття мовця у зв'язку з повідомленням (радість, співчуття, здивування тощо: на щастя, на жаль, на сором, дивна річ, як на біду, як навмисне тощо)	А листопад, на диво , розіслав зелений килим скверів та бульварів (С. Охріменко.)
3. Вставні слова, що вказують на джерело повідомлення, вираженого реченням в цілому або його окремими частинами (кажуть, як кажуть, як відомо, по-нашому, по-моєму, на думку, з точки зору..., за повідомленням та ін.)	У калині, кажуть , живе материнська любов і мудрість (З підручника)
4. Вставні слова, що вказують на зв'язок висловленої думки з попередньою, на послідовність викладу (по-перше, по-друге, нарешті, інакше кажучи, наприклад, навпаки, отже, таким чином, однак, проте)	Звідси, отже , ѿ похідний вислів – «підкова на щастя» (В. Скуратівський)
5. Вставні слова, звернені до співрозмовника з метою активизувати його увагу, викликати бажану реакцію з приводу висловленого (знаєте, вірите, уявіть собі, зверніть увагу, зрозумійте тощо)	Минають дні, минають ночі, а Україна, знаї , горить (Т. Шевченко)
6. Вставні слова, що виражають емоційну природу вислову, підкреслюють експресивні відтінки його (даруйте, пробачте на слові, призначатись, жарт сказати та ін.)	З ділом, бач , у нас ніколи не розходяться слова (П. Дорошенко)
7. Вставні слова, що вказують на оцінку міри того, про що йдеться, а також на міру його звичайності: (найбільше, найменше, у крайньому випадку, буває, бувало, звичайно тощо)	Чи не побився, бува , Гершко з писарем (І. Карпенко-Карий)
8. Вставні слова, за допомогою яких робиться висновок, зв'язок з попередньою думкою, підбиваються підсумки (отже, взагалі, словом, значить, виходить, навпаки тощо)	Я мислю, отже , існую (Античний вислів)

Зверніть увагу!

Деякі дієслова (здається, кажуть, думаю), прислівники (звичайно, видно, можливо), іменники (правда, жаль, на щастя) тощо в реченні можуть виконувати різні функції - бути членами речення і вставними словами. Якщо до слова в реченні можна поставити питання від інших слів, то воно не вставне і виділяти його комами не потрібно.

Та я кажу вам усю правду.

Орися може вам заспівати.

Здалеку видно білі хатки.

Деякі сполучники, частки відіграють роль вставних слів: *проте, однак, власне, мовляв, мов (рідко), отже, втім* тощо. Слова **однак і проте** бувають вставними і надають значення модальної протиставності тільки тоді, коли вони стоять у середині речення. На початку речення це звичайні протиставні сполучники сурядності і після них не треба ставити кому: «*Заклопотана щоденними турботами, важкою роботою, мати, однак, помічала, що на селі і в панському дворі почалося діяться щось незвичайне...*» (Г. Донець); «*Однак недарма люди кажуть: де тонко, там і рветься*» (3 газ.).

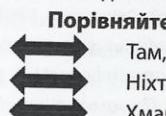
Ніколи не є вставними слова **навіть, майже, приблизно, принаймні, нібито, все-таки, мовби, неначе, адже, тобто, особливо**.

Речення, ускладнені вставленими конструкціями

Поряд зі вставними конструкціями, що переважно виражають суб'єктивне ставлення мовця до висловленої ним думки, виокремлюють ще так звані **вставлені конструкції**. На відміну від вставних, вставлені конструкції не виражаютъ модальних значень, не містять вказівок на джерело повідомлення, на зв'язок з іншими повідомленнями тощо. Вставлені конструкції виражаютъ такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлювання, вказуючи на певні деталі чи нові факти, що не були передбачені за первісного формулування думки, вираженої реченням без вставлених конструкцій. Вставлені конструкції властиві усному мовленню. У художній літературі та публіцистиці вони використовуються для стисlosti викладу або експресії. Як ремарки вони супроводять текст драматичного твору: *Дядько Тарас (на дверях): А де у вас тут витерти ноги?* (М. Куліш).

Вставлені конструкції здебільшого випадають із синтаксичної структури основного речення, проте їх місце в ньому визначене досить виразно і пов'язане з їх значенням. Наприклад: *Здається, така непривітна й колюча (так говорив М. Коцюбинський про гостю з півдня – кактус), а як зацвітає. Ось так і люди. Часом вони, може, й незугарні з себе, але кожна людина має своє квітування...* (І. Цюпа).

В усному мовленні вставлені конструкції виділяються паузами (звичайно подовженими), вимовляються з пониженнем тона і пришвидшеннем темпу. Виражаючи додаткові зауваження, вносячи певні уточнення і поправки до висловленого в основному реченні, вставлені конструкції стоять лише в середині або в кінці його.

Там, кажуть, сонце спати лягає.
Ніхто не може світа пережити.
Хмарочос, видно, недавно збудовано.

У ролі вставлених можуть виступати окремі слова (вставлені слова), словосполучення (вставлені словосполучення), прості та складні речення і групи самостійних речень, об'єднаних однією темою. Наприклад, у реченні *А це вміння (розмовляти і слухати)* дуже важливе для письменника. Друге (*слухати*) навіть більш важливе (М. Рильський) наявні вставлені словосполучення і слово. У реченні *Побачив Вовк (він недалечко був) та й дума (Л. Глібов)* вставленім є просте, а в реченні *Хто зна (це вже Грицькові сімнадцятий ішов, а Орися на три роки молодша)* – чи не *передосла бо оця дружба в глибше почуття* (А. Головко) – складносурядне речення.

До основного речення вставлені конструкції приєднуються як безсполучниковим зв'язком, так і з допомогою сполучників, а на письмі відділяються від нього дужками або зрідка тире, наприклад: *На мене хтось-то набрехав (бодай би той добра не знає)*, що я хабарики лупила (Л. Глібов); *Ми прийшли заздалегідь, щоб до 1-ї години дня – години відкриття музею* – бути вже нам на місці (О. Гончар). Навіть одне слово може виділятися дужками, коли воно має в собі додаткове пояснення: *За селом зелено-зелено, і по хвилях переливи червоні (одсонця)* (А. Головко).

Залежно від характеру семантичних зав'язків вставлених конструкцій з основним реченням розрізняють:

Розряди вставлених конструкцій	Приклади
1. Уточнювальні слова, словосполучення й речення, які конкретизують, уточнюють якийсь член основного речення	Одсвяткував 18 серпня Український народний театр 100-літній ювілей від часу першої постановки «Наталки Полтавки». Було урочисто. Грали країні артисти: О. К. Сакаганський (Виборний), Мар'яненко (Микола), Сабінін (Возний), Литвиненко-Вольгемут (Наталка), Козловський (Петро), Нікольська (Терплиха), був повнісінський театр, портрет Котляревського на сцені, і живі квіти зливовою на кін летіли... Шанували праਪрабабусю українського репертуару (Остап Вишня)
2. Вставлені речення виступають у формі підрядної частини складнопідрядного або й цілих складнопідрядних речень і виражаютъ мимохід висловлене пояснення окремого члена основного речення або змісту основного речення в цілому	Домовились про загальні збори на завтра зранку (бо по обіді Павло мав іхати, щоб встигнути на вечірній поїзд), принарадіно Діденко висловив надію, що ... справа має поліпшитись (А. Головко).
3. Доповнювальні речення, що становлять побіжні зауваження про щось нове, додаткове, безпосереднього зв'язку зі змістом основного речення не мають	Тим часом дозвілля (а цього добра в Ярині було чимало) вкупі з допитливим розумом направили дівчину на книжку (М. Коцюбинський).

Культура мовлення!

Прикладки – назви міст узгоджуються в усіх відмінках з родовою назвою: *місто Київ – міста Києва, місту Києву...*

МЕТОДИЧНИЙ АРСЕНАЛ УЧИТЕЛЯ

Проте в офіційних документах, повідомленнях, військовій та географічній літературі не узгоджуються з поясненою родовою назвою у формі непрямого відмінка прикладки, що означають назви:

- міст (м.) – *Народився у місті Житомир;*
- станції (ст.) – *Підійшли до станції Крюків-на-Дніпрі;*
- селищ міського типу (смт) – *За селищем міського типу Зіньки;*
- сіл (с.) – *Родом із села Мурівані Кирилівці;*
- виселків – *У виселку Грушівка;*
- аулів – *Вийшав з аулу Агарак;*
- озер (оз.) – *Відпочивав на озері Святязь;*
- бухт – *Корабель вийшов із бухти Золотий Ріг;*
- застав – *Під заставою Тиха;*
- гор (г.) – *Зупинилися табором на горі Говерла;*
- рік (р.) – *Користувалися водою з річки Сейм;*
- планет, комет, астероїдів: *Ракета досягла поверхні планети Сатурн.*

Розрізняй!

У назвах українських міст важливо розрізняти вживання елементів (**-поль**, **-піль**). Перше використовується у словах грецького походження (грецьке polis «місто»): *Севастополь, Сімферополь, Мелітополь, Маріуполь, Нікополь;* друге – з українського «поле»: *Бориспіль, Тернопіль.*

Це цікаво!

В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем **город** (Самгородок, Вишгород, Звенигородка). У період Київської Русі це слово означало обгорожене поселення, укріплене товстими стінами і вежами.

Запам'ятайте нормативну форму відмінювання географічних назв:

Н.	Харків (місто) (Лозова, Барвінкове)	Дніпро (річка) (Інгулець, Вісла)
Р.	Харкова (Лозової, Барвінкового)	Дніпра (Інгульця, Вісли)
Д.	Харкову (Лозовій, Барвінковому)	Дніпрові (Інгульцеві, Віслі)
З.	Харків (Лозову, Барвінкове)	Дніпрові (Інгулець, Віслу)
Ор.	Харковом (Лозовою, Барвінковим)	Дніпром (Інгульцем, Віслою)
М.	(у) Харкові (Лозовій, Барвінковому)	(у) Дніпрі (Інгульці, Віслі)
Кл.	Харкове (Лозова, Барвінкове)	Дніпре (Інгульцю, Вісло)